

De verloren oorlog van de jaren '30

De invloed van de Eerste Wereldoorlog op de Nederlandse voorbereidingen voor de Tweede Wereldoorlog.

Martijn Gelderman
S4482727

Bachelorwerkstuk

Begeleidster: dr. J.J. Zurné

Inleverdatum: 15-6-2018

Inhoud

Inleiding.....	3
Hoofdstuk 1: De voorbereidingen van defensie	10
De ‘wake-up call’	10
Een nieuwe manier van vechten.....	12
Tegenstellingen aan de top	13
Epiloog.....	15
Hoofdstuk 2: De bestuurlijke voorbereidingen	16
‘De aanwijzingen’	17
Bescherming burgerbevolking.....	20
Concluderend	23
Hoofdstuk 3: De situatie te Nijmegen.....	24
De strijd om de bruggen	24
Bezetting op gemeentelijk niveau	27
Tot slot	29
Conclusie	30
Noten.....	33
Literatuur	33
Kranten.....	34
Archivalia	34
Websites	35
Overige	35
Verantwoording afbeeldingen	36

Inleiding

“Nadat volstrekt zeker was geworden, dat Wij en Onze Ministers in Nederland niet langer vrijelijk konden voortgaan met de uitoefening van het Staatsgezag, moest het harde, maar noodzakelijke besluit worden genomen, den zetel der Regeering te verplaatsen naar het buitenland voor zoo lang als onvermijdelijk, en met de bedoeling ons terstond weer in Nederland te vestigen zoodra zulks maar eenigzins kan.

De Regeering bevindt zich thans in Engeland. Zij wenscht een regeeringscapitulatie te voorkomen. Daarbij blijft het Nederlandsche grondgebied, dat in Nederlandsche handen blijft, in Europa zoowel als in Oost- en West-Indië, één souvereine Staat, die zijn stem als volwaardig lid der statengemeenschap en in het bijzonder in de beraadslagingen van de gezamenlijke bondgenooten zal blijven laten hooren en tot zijn recht zal weten te brengen.

De militaire overheid, en in hoogste ressort de opperbevelhebber van Land- en Zeemacht, beoordeelt thans welke maatregelen in militair opzicht noodig en verantwoord zijn.

Daar, waar de overweldiger heerscht, moeten de plaatselijke burgerlijke overheden alles blijven doen wat in het belang der bevolking nuttig kan zijn, en in de eerste plaats medewerken, tot het bewaren van orde en rust. Ons hart gaat uit naar Onze landgenooten in het vaderland, die harde tijden zullen doormaken. Maar Nederland zal zijn geheele Europeesche grondgebied eenmaal met Gods hulp herwinnen. Herinnert U rampen uit vroegere eeuwen, waaruit Nederland is herrezen. Zoo zal het ook ditmaal gaan. Dispereert niet. Doet allen wat U mogelijk is in 's lands welbegrepen belang. Wij doen het Onze.

Leve het Vaderland.”¹

Met bovenstaande woorden proclameerde koningin Wilhelmina op 14 mei 1940 het vertrek van de Koninklijke familie richting Engeland. De Duitse aanval op Nederland verliep voor de Duitsers zeer voorspoedig. Het Nederlandse leger stond tegenover een Duitse overmacht van tanks, vliegtuigen en manschappen. Duitse grondtroepen waren al op 13 mei in staat om Rotterdam vanaf het zuiden te naderen. Rotterdam was toen reeds vier dagen lang het toneel geweest van gevechten tussen Duitse parachutisten en het Nederlandse leger. De situatie was niet langer houdbaar en de opperbevelhebber van het Nederlandse leger, generaal Winkelman, besloot dan ook

¹ Proclamatie van koningin Wilhelmina. Verschenen in o.a.: ‘Proclamatie van H.M. de Koningin’, *Het Vaderland* (14 mei 1940).

op die dag koningin Wilhelmina te adviseren Nederland te verlaten en een veilig heenkomen in Engeland te zoeken.²

De voorbereidingen van Nederland op militair gebied hebben er niet voor kunnen zorgen dat het Duitse leger in mei 1940 een halt werd toe geroepen. Deze scriptie zal echter niet in gaan op de effectiviteit van de Nederlandse voorbereidingen voor wat uiteindelijk de Tweede Wereldoorlog zou worden. Er zal gekeken worden naar de beweegredenen en inspiratiebronnen achter de gedane voorbereidingen. Het startpunt van deze voorbereidingen kan echter op verschillende tijdstippen geplaatst worden. Dit onderzoek zal 1935 als startpunt nemen. Hier is toe besloten omdat de Nederlandse chef van de generale staf I.H. Reynders in februari 1935 in een brief rapport uitbracht aan de toenmalige minister van defensie, Deckers. Reynders liet weten dat de staat van het Nederlandse leger teleurstellend te noemen was.³

De noodzaak voor defensieve voorbereidingen werden duidelijk voor Nederland in 1935. Mede door het rapport van Reynders, ook al kwam het verzoek van de minister aan I.H. Reynders niet geheel uit de lucht vallen. Door een oefening op de kaart, uitgevoerd door kolonel J. Th. Alting von Geusau in de winter van '34/'35 realiseerde men zich dat een zogenaamde 'strategische overval' uitgevoerd door Duitsland een grote kans van slagen kon hebben.⁴ De noodzaak voor voorbereidingen wordt een jaar later nog duidelijker. In maart 1936 vindt de remilitarisatie van het Rijnland plaats, en lijkt er een nieuw Europees militair conflict aan te komen. Tot maart 1936 zijn de groepen voor- en tegenstanders van herbewapening ongeveer even groot in Nederland. De remilitarisatie van het Rijnland en de invoering van de algemene dienstplicht in Duitsland kondigden volgens velen echter de komst van een nieuwe Europese oorlog aan.⁵

Volgens historicus L. de Jong was er van een drang tot voorbereiden op een nieuw conflict absoluut geen sprake in de eerste jaren na de Eerste Wereldoorlog. In het

² Wilhelmina prinses der Nederlanden, *Eenzaam maar niet alleen* (Amsterdam 1959).

³ P. Moeyes, *De sterke arm, de zachte hand; Het Nederlandse leger & de neutraliteitspolitiek 1839-1939* (Amsterdam 2006) 415-416; L. de Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, 14 dln. (Den Haag/Amsterdam 1969) I. 587-588.

⁴ Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden*, I., 587-588.

⁵ H. von der Dunk, 'Neutralisme en defensie: het dilemma in de jaren dertig' in: G. Teitler red., *Tussen crisis en oorlog, maatschappij en krijgsmacht in de jaren '30* (Dieren 1984) 5-23, alhier: 16-17.

eerste deel van zijn werk *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* beschrijft hij hoe er in de jaren '20 van de twintigste eeuw in Nederland sprake was van een sterke anti-oorlogsstemming.⁶ Door de ervaringen van andere landen waren Nederlanders volgens de Jong overtuigd van het feit dat men het niet nog een keer tot een dergelijke 'bloedige ontknoping' zou laten komen. Daarnaast waren er grote schulden opgebouwd door Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog en er waren stemmen binnen de regering die beweerden dat verdediging zinloos was voor een klein land als Nederland, mede door het potentiële ingrijpen van de Volkerenbond in geval van oorlog. Al deze punten zorgden er voor dat het Nederlandse leger ernstig werd verwaarloosd in de jaren na de Eerste Wereldoorlog. Men was simpelweg 'oorlogsmoe', zonder daadwerkelijk meegevochten te hebben.⁷

De Jong gaat diep in op de nota van luitenant-generaal I.H. Reynders. In eerste instantie zou het aantal parate troepen op Nederlands grondgebied vergroot moeten worden, bij voorkeur door een langere dienstdienst van de Nederlandse dienstplichtigen. Daarnaast zou een vernieuwing van het beschikbare materieel vereist zijn, evenals de aanschaf van gevechtsvliegtuigen en pantserwagens. Een eventuele strategische verdediging moest voor een groot deel gecentreerd zijn rond de belangrijke oversteekpunten van de grote Nederlandse waterwegen, echter zonder de hoofdverdediging van 'vesting Holland' te verwaarlozen.

De Jong besteed veel aandacht aan het overleg en de discussies tussen defensie en regering. De voorstellen van Reynders werden namelijk binnen de regering niet altijd met open armen ontvangen, voornamelijk door alle potentiële financiële kosten. De gebezigde Nederlandse neutraliteitspolitiek zou dergelijke uitgaven daarnaast overbodig maken, of de uitgaven zouden niet rijmen met het heersende pacifisme in Nederland in het interbellum.⁸

Ook J.P.E.G Smeets schrijft hierover in zijn werk *De politietroepen 1919-1940: De politie-militair als steunpilaar voor het wettig gezag*. Ook hier wordt de nota van I.H. Reynders gemeld als de voornaamste reden voor Nederland om zich voor te bereiden op een nieuwe oorlog. Smeets legt hiernaast echter meer belang bij de invoering van

⁶ Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden*, I. 58-60.

⁷ Ibidem, I. 64-71.

⁸ Ibidem, I: 11-32, 378-386, 473-503, 587-643.

de dienstplicht in Duitsland in 1935. De historicus gaat zelfs nog een stap verder en beweert dat de oprichting van het Defensiefonds door ad interim minister van defensie Colijn in maart 1936 er pas voor zorgde dat er duidelijke veranderingen kwamen in het Nederlandse defensiebeleid.⁹ In dit werk wordt er echter ook een kleine link gelegd naar lokale besturen en hoe de voorbereidingen op een eventuele nieuwe grote oorlog deze besturen beïnvloedden.

Smeets beschrijft onder andere hoe de Koninklijke Marechaussee als een soort 'mobiele militaire reserve' gebruikt diende te worden bij een eventuele buitenlandse inval. Hij beschrijft ook dat de belangrijkste taak van de politie bij een daad van agressie de handhaving van de openbare orde was.

Er worden in het werk enkele concrete voorbereidingspunten voor een oorlog genoemd. Zo komen dus de voorstellen van luitenant-generaal J.H. Reynders terug in het werk. Maar Smeets behandelt in zijn werk tot op zekere hoogte tevens de correspondentie tussen lokale overheden, de landelijke overheid, het Nederlandse leger en het Nederlandse politieapparaat. De Nederlandse Politietroepen moesten bijvoorbeeld mee gaan helpen bij de verdediging van strategische locaties en er moesten troepen van het leger ingekwartierd en gehuisvest worden.¹⁰

Historicus P. Romijn gaat in zijn werk *Burgemeesters in Oorlogstijd* dieper in op het lokale bestuur in Nederland tijdens, en voor de Tweede Wereldoorlog. In dit werk wordt uitvoerig aandacht besteed aan de aanloop naar de Tweede Wereldoorlog in de laatste jaren van de jaren '30. Zo schrijft Romijn uitvoerig over de "aanwijzingen van 1937", landelijke richtlijnen voor ambtenaren ten tijde van een buitenlandse inval en overheersing. Ook besteed Romijn aandacht aan de positie van burgemeesters binnen het lokale en landelijke bestuur in het interbellum. Van burgemeesters werd bijvoorbeeld verwacht dat zij zorg zouden dragen voor de handhaving van de openbare orde en het voorkomen van grootschalige sociale onrust. Daarbij beschrijft Romijn hoe het ministerie van binnenlandse zaken begonnen was met de voorbereiding van de evacuatie van ambtenaren richting west-Nederland. Bovendien vermeld Romijn dat van burgemeesters geacht werd dat zij zich hielden aan de

⁹ J. Smeets, *Het korps politietroepen 1919-1940. De politie-militair als steunpilaar van het wettig gezag* (proefschrift Rijksuniversiteit Leiden, 1997) 89.

¹⁰ Smeets, *Het korps politietroepen*, 87-100; Ibidem, 113-121; Ibidem, 121-141.

Oorlogswet van 1899. In deze wet wordt beschreven hoe de bevoegdheden van burgerlijke overheden van kracht bleven. Als gevolg daarvan moesten maatregelen van militaire autoriteiten via de ambtelijke hiërarchie worden uitgevoerd. Bij een staat van beleg zouden deze burgerlijke overheden wél onder militair gezag komen te staan.

Het werk van Romijn ligt in het verlengde van het werk van J.J.G. Boot, *Burgemeester in bezettingstijd*. Dit werk is niet geschreven door een historicus, maar door een voormalig burgemeester. Boot was burgemeester tijdens de Tweede Wereldoorlog in de gemeente Wisch en Terborg. Boot gaat meer in op de praktijk dan Romijn dat doet. Zo is het bijvoorbeeld opvallend te noemen dat Boot, als burgemeester zijnde, niets vermeldt over de “aanwijzingen van 1937”. Wel beschrijft Boot hoe hij als burgemeester contact heeft gehad met defensie en hoe er van defensie uit verzoeken zijn ingediend om verdedigingswerken in zijn gemeente te plaatsen. Omdat Boot een andere achtergrond heeft dan Romijn beschrijven beide werken dezelfde periode op een heel andere manier. Het werk van Boot heeft meer het karakter van een dagboek, en het werk van Romijn is gebaseerd op historisch onderzoek. Wel wordt Boot meerdere keren door Romijn aangehaald. In het werk van Boot is te lezen hoe de maatregelen die Romijn ook in zijn werk noemt besproken worden in de praktijk, en al dan niet tot uiting kwamen. Zo is onder andere te lezen hoe Nederlandse dienstplichtigen op verlof worden teruggeroepen voor actieve dienst, en dat verdedigingsstellingen evenals de luchtbescherming voorbereid moeten worden.¹¹

De meeste historische werken over de jaren 1936-1940 gaan in op de militaire voorbereidingen en de verschillende regeringsfunctionarissen en partijen die daarover discussieerden. Maatregelen genomen door lokale besturen worden vaak impliciet benoemd in dergelijke verhalen. Dat is tevens het geval bij het artikel van Blom ‘Durch kamen Sie doch: Het Nederlands defensiebeleid in de jaren dertig opnieuw beschouwd’, waar wordt ingegaan op de financiële gevolgen van de militaire voorbereidingen.¹² In het boek van P. Moeyes, *De sterke Arm, de zachte Hand: Het*

¹¹ J. Boot, *Burgemeester in bezettingstijd* (Apeldoorn 1967) 8-28; P. Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd: besturen onder Duitse bezetting* (Amsterdam, 2006) 33-36; Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 37-50; Ibidem, 51-52. Ibidem 28, Ibidem 27-28.

¹² J. Blom, ‘Durch kamen sie doch’. Het Nederlands defensiebeleid in de jaren dertig opnieuw beschouwd’ in: G. Teitler red., *Tussen crisis en oorlog, maatschappij en krijgsmacht in de jaren ‘30* (Dieren 1984) 116-129.

Nederlandse Leger & de Neutraliteitspolitiek 1839-1939, wordt vooral ingegaan op de reacties van hooggeplaatste Nederlandse politici op ontwikkelingen binnen de internationale politiek. De stappen richting mobilisatie worden in dit werk ook zeer duidelijk worden uiteengezet, en het geeft een zeer duidelijk chronologisch verloop van de gebeurtenissen op militair vlak in Nederland in de jaren vóór de oorlog.¹³

Het werk van J. Bosmans en A. van Kessel, *De Parlementaire Geschiedenis van Nederland*, wijdt maar een klein stukje aan de Nederlandse voorbereidingen op de oorlog. Maar het werk is zeer nuttig voor het eventuele schetsen van een beeld van de politieke verhoudingen in de jaren voor de oorlog.¹⁴

De verschillende auteurs gaan weinig met elkaar in discussie, maar verwijzen wel naar elkaar. Slechts impliciet wordt er over de beweegredenen achter bepaalde beslissingen en maatregelen gesproken. Hierdoor wordt er vooral gesproken over gevolgen, en minder over oorzaken.

Dit schrijven zal een concluderend antwoord geven op de volgende vraag: Hoe liet Nederland zich inspireren door de Eerste Wereldoorlog bij de voorbereidingen voor een eventuele nieuwe oorlog? Dat deze nieuwe oorlog de Tweede Wereldoorlog ging worden was bij de voorbereidingen natuurlijk nog niet bekend.

Naast het militaire aspect van de voorbereidingen zal er ook gekeken worden naar de voorbereidingen op bestuurlijk/politiek gebied, en dan met name op plaatselijk niveau. Na het bestuderen van die twee punten zal gekeken worden hoe de voorbereidingen in de praktijk verliepen. Om daar inzicht in te krijgen wordt er extra aandacht geschonken aan de situatie in Nijmegen in de jaren voor de Tweede Wereldoorlog. Nijmegen is een interessant voorbeeld omdat Nijmegen de eerste Nederlandse stad was die bezet werd door de Duitsers, en omdat het uitbrengen van de 'aanwijzingen van 1937' indirect in gang werd gebracht door de burgemeester van Nijmegen.¹⁵

¹³ Moeyes, *De sterke arm, de zachte hand*, 384-471.

¹⁴ J. Bosmans, en A. van Kessel, *Parlementaire geschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2011) 38.

¹⁵ G. Pikkemaat, *Geschiedenis van Nijmegen* (Den Haag 1988) 393; Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 39.

Zowel het militaire als het bestuurlijke aspect zullen bekeken worden vanuit meerdere invalshoeken. Bij het bestuderen van de militaire kanten zal gekeken worden naar de heersende mentaliteit binnen de top van defensie. Daarnaast zal er extra aandacht worden geschonken aan generaal I.H. Reynders en zijn plannen voor de verdediging van Nederland. Als Chef Staf was hij namelijk verantwoordelijk voor alle voorbereidingen van defensie in vredestijd. Door te kijken naar deze aspecten is het mogelijk om te concluderen of defensie zich bij haar voorbereidingen heeft laten inspireren door ervaringen uit '14-'18.

Bij het bestuderen van de bestuurlijke en politieke kanten zal tevens een tweedeling worden gemaakt. Hier zal aandacht worden geschonken aan in eerste instantie de wensen van de landelijke overheid. In hoeverre komt het beleid van de landelijke overheid overeen met het gevoerde beleid in 1914? En op welke manier moesten burgerlijke overheden omgaan met een bezetting? Welke rol kregen burgemeesters bij een gewapend conflict?

Hoofdstuk 1: De voorbereidingen van defensie

“De legercommissie heeft gemeend haar bijzondere aandacht te moeten wijden aan een bij een eventueel conflict dreigend gevaar in den vorm van strategische overvallen, zoowel uit de lucht als op den grond.

Zij is van oordeel dat de mogelijkheid van die overvallen thans groter is dan vóór 1914.”

Aldus berichtte de legercommissie op 14 december 1935 in een schrijven aan H.M. koningin Wilhelmina.¹⁶ Het is niet toevallig dat de legercommissie in 1935 onderzoek heeft gedaan naar de staat van het Nederlandse leger. Vanaf 1935 begon de dreiging van een nieuwe oorlog, zoals uit dit hoofdstuk zal blijken, duidelijk voelbaar te worden binnen de Nederland.

In dit hoofdstuk wordt grotendeels ingegaan op de door Reynders voorgestelde voorbereidingen voor “Operatie Blauw”, de verdediging tegen een mogelijke Duitse aanval.¹⁷ Hoe kan het optreden van het leger verklaard worden als we kijken naar de heersende mentaliteit in de top van het leger? Welke inspiratiebronnen kan generaal Reynders hebben gehad bij het prepareren van het leger? Welke besluiten zijn er uiteindelijk gemaakt en in hoeverre komen die overeen met de gebeurtenissen uit de Grote Oorlog?

De ‘wake-up call’

Een van de redenen voor de toestand van het leger in ’34-’35 is de pacifistische mentaliteit in Nederland in het interbellum. Na de verschrikkingen van de Eerste Wereldoorlog vierden de vredesbewegingen en het antimilitarisme hoogtijdagen in Europa. Dat was ook het geval in Nederland, waardoor investeringen op het gebied van defensie niet als noodzakelijk werden geacht.¹⁸

¹⁶ Nationaal Archief Den Haag (NA), Ministerie van Defensie: legercommissie 1910-1940, 2.13.74 [hierna afgekort als: legercommissie 1910-1940], inv. Nr. 57. Stukken betreffende de organisatie van de grens- en kustbewaking als verdediging tegen strategische overvallen. Alhier: Schrijven aan H.M. koningin Wilhelmina door de legercommissie, 14 december 1935.

¹⁷ Moeyes, *De sterke arm, de zachte hand*, 428.

¹⁸ Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden*, I. 64-71.

Belangrijker is echter het feit dat men een groot vertrouwen had in de neutraliteitspolitiek, Gewapende neutraliteit leek een zeer geschikte uitweg, het had immers tijdens de oorlog van '14-'18 ook gewerkt. Generaal Snijders, opperbevelhebber van het Nederlandse leger tijdens de Eerste Wereldoorlog, bleef overtuigd dat het leger de Nederlandse neutraliteit kon blijven veiligstellen. Minister-president Colijn geloofde hier zelfs in 1939 nog in.¹⁹

In de winter van '34/'35 werd bij een oefening op de kaart, uitgevoerd door kolonel J. Th. Alting von Geusau, pijnlijk duidelijk dat het Nederlandse leger nooit in staat was een eventuele Duitse aanval tegen te houden. De resultaten van de oefening werden bekend bij L.N. Deckers, de toenmalige minister van defensie, waarop hij in 1935 de chef van de generale staf, J.H. Reynders verzocht rapport uit te brengen over de staat van het leger. De toestand was verre van bevredigend te noemen.²⁰ Reynders beschrijft in zijn nota van februari 1935 aan de minister van defensie Deckers dat hij het noodzakelijk acht dat het aantal actieve militairen in Nederland vergroot wordt naar bij voorkeur 30.000 man. De materiële uitrusting moest verbeterd worden, wat betekende dat er meer infanteriegeschut, meer luchtdoelkanonnen en meer vliegtuigen gekocht moesten worden.²¹

Tevens werd het duidelijk dat een nieuwe 'gewapende-neutraliteitspolitiek' gevoerd moest gaan worden, vergelijkbaar met de politiek zoals we die zagen in 1914. Toch waren er enkele belangrijke verschillen, die duidelijk worden uit een memorandum van minister van defensie Colijn (de latere minister-president), verstuurd aan chef-staf Reynders in 1936. In het schrijven van Colijn wordt uiteen gezet dat een nieuwe Europese oorlog zeker een bondgenootschappelijke oorlog ging worden, iets waar men zich door de jaren heen steeds meer bewust van werd. Mocht Nederland bij die oorlog betrokken worden, dan kreeg Nederland te maken met bondgenoten. Met die gedachte in het achterhoofd waren door de generale staf enkele plannen uitgewerkt voor de verdediging van Nederland. Eén van die plannen was "Operatie Blauw", de voorbereidingen op een Duitse daad van agressie tegen Nederland.²²

¹⁹ Ibidem, 649; Moeyes, *De sterke arm, de zachte hand*, 417.

²⁰ Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden*, I., 587-588.

²¹ Ibidem, 589-593; Schulten, 'Tussen hoop en vrees', 62-65.

²² Dunk, 'Neutralisme en defensie', 19-21; Moeyes, *De sterke arm, de zachte hand*, 416-431; Schulten, 'Tussen hoop en vrees', 60-62.

Door de resultaten van de oefening van kolonel J. Th. Alting von Geusau realiseerden men zich dat het ware gevaar vanuit de richting van Duitsland moest komen. De bouw van de Maginotlinie in Frankrijk en sterke verdedigingswerken in België zorgden er bovendien voor dat bij een eventuele nieuwe Frans-Duitse oorlog het Duitse leger wel via Nederland moest oprukken. Men begon dus halverwege de jaren '30 met de voorbereidingen voor "Operatie Blauw", de andere verdedigingsplannen werden aan de kanten geschoven.²³

Een nieuwe manier van vechten

Ontwikkelingen richting een 'bewegingsoorlog' met snelle bewegingen op de kaart, uitgevoerd door zeer mobiele eenheden, was een reeds lang bestaande trend. Over het algemeen was men goed op de hoogte van een nieuwe manier van oorlogsvoering en een nieuwe oorlogsdreiging. Het schrijven aan koningin Wilhelmina op 14 december 1935, aangehaald aan het begin van dit hoofdstuk, laat goed zien dat men zich bewust is van het feit dat een eventuele vijand over zeer geavanceerd oorlogsmaterieel kon beschikken. In het stuk wordt gesproken over eventuele agressors met "*...een groote luchtmacht en een aantal gemotoriseerde eenheden*". Deze eenheden zouden volgens het schrijven zeer geschikt zijn voor het plegen van snelle strategische overvallen.²⁴ Bij de oefening van kolonel Alting von Geusau was het dan ook duidelijk geworden dat Duitsland in staat was Nederland te overrompelen voordat Nederland haar leger überhaupt gemobiliseerd had.²⁵

De bewegingsoorlog was echter niets nieuws. Een dergelijke aanpak was namelijk met succes ook in 1914 gebruikt door de toenmalige chef van staf (en uiteindelijke opperbevelhebber) Snijders, die daarvoor het veldleger gebruikte. Al vóór de Eerste Wereldoorlog beschikte men in Nederland over een veldleger. Dit leger moest vooral offensieve acties uit gaan voeren en andere mobiele operaties. In de Grote Oorlog is het veldleger gepositioneerd geweest in Brabant, waar het gezorgd heeft voor een afschrikkend effect tegen eventuele agressors.²⁶ Dit veldleger moest volgens haar

²³ Moeyes, *De sterke arm, de zachte hand*, 416-431.

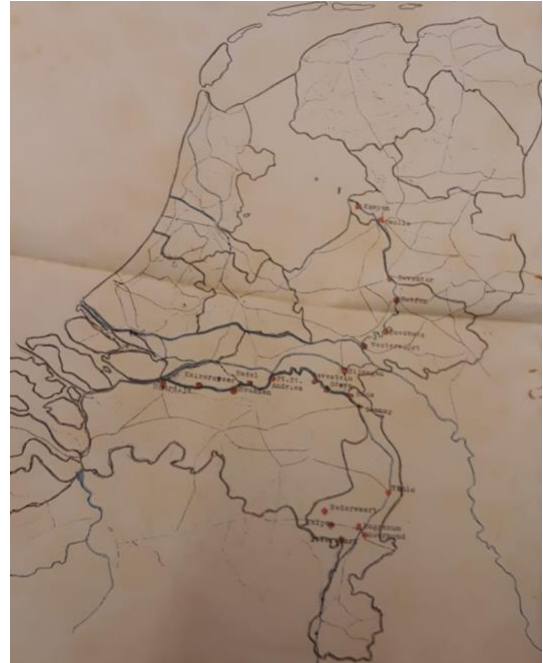
²⁴ NA, legercommissie 1910-1940, 2.13.74, nr. 57. Alhier: Schrijven aan H.M. Wilhelmina.

²⁵ Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden*, I. 589-593

²⁶ Ibidem, 455-459; Schulten, C.J. en De Koster, P.M.J., 'Tussen hoop en vrees: De Nederlandse krijgsmacht in het Interbellum' in: H. Amersfoort en P.H. Kamphuis, *Mei 1940: De strijd op Nederlands grondgebied* (Den Haag 1990) 52-54, 68-78.

commandant, generaal Van Voorst tot Voorst, tevens een grote rol gaan spelen in de eerstvolgende oorlog, waarin waarschijnlijk de nadruk kwam te liggen op snelle bewegingen en aanvallen. Van Voorst tot Voorst liet zich in zijn plannen inspireren door het optreden van het veldleger en Snijders in de Eerste Wereldoorlog.²⁷

Men was zich bewust van het feit dat om goed in te kunnen spelen op een ‘moderne oorlog’ nieuw materieel gekocht moest worden. Zo zouden er bijvoorbeeld volgens Colijn zeker 1000 tot 1200 vliegtuigen nodig zijn. Er waren echter meer tekorten. Zo was er een tekort was aan lichte mitrailleurs, pantserafweergeschut, zware mitrailleurs, artillerie en luchtdoelartillerie. Althans, dat is te lezen in het boekwerk “Oorlogsinstructiën”, waarin tevens de taak van de inspecteurs en chefs van wapens en dienstvakken in het gemobiliseerde leger nader staan omschreven. In datzelfde boekwerk is beschreven hoe men op de hoogte is van het bestaan van Duitse parachutisteneenheden, en dat speciale beveiliging van achterliggende strategische doelen ook nodig was.²⁸

Afbeelding 1: Kaart met daarop de plaatsing van kazematten langs de grote rivieren in Nederland

Tegenstellingen aan de top

Reynders, sinds 1 mei 1934 chef van de generale staf van het Nederlandse leger, was vanaf de laatste jaren van de Eerste Wereldoorlog werkzaam bij de generale staf.²⁹ Zijn gelijke, de commandant van het veldleger, was luitenant-generaal Van Voorst tot

²⁷ Moeyes, *De sterke arm, de zachte hand*, 428-431; P. Moeyes, *Buiten schot: Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam 2001) 64-75.

²⁸ Moeyes, *De sterke arm, de zachte hand*, 432; Nationaal Archief Den Haag (NA), De archieven van de Generale Staf in vredes- en oorlogsorganisatie 1914-1940, 2.13.70 [hierna afgekort als: Archieven van de generale staf 1914-1940], inv. Nr. 1481. Verhouding tussen Regeering en Opperbevel tijdens de mobilisatie tot het aftreden van Gen. Reijnders.

²⁹ Moeyes, *De sterke arm, de zachte hand*, 413-414.

Voorst. Reynders kwam door zijn plannen voor “Operatie Blauw” in conflict met Van Voorst tot Voorst, zelfs toen Reynders opperbevelhebber van het Nederlandse leger werd. De plannen van beide heren liepen sterk uiteen.³⁰

Reynders’ planning laat zien dat hij zich trachtte voor te bereiden op een conflict met dezelfde manier van oorlogsvoering als de oorlog van ’14-’18. Reynders bereidde een relatief passieve verdediging voor, waarbij Vesting Holland een grote rol zou spelen, achter de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Vesting Holland was tot dan toe de enige plek waar enigszins voorbereidende maatregelen waren genomen voor een langdurige verdediging. Reynders was van plan om het veldleger eerst voorzichtig te laten vechten op de Grebbeberg en de Peel-Raam linie, om de troepen op de Grebbeberg vervolgens terug te trekken op de stellingen van Vesting Holland.³¹

Om te voorkomen dat het Nederlandse leger gelijk na enkele dagen overrompeld werd was het noodzakelijk om de overgangen van de grote Nederlandse waterwegen goed te beschermen. Er werden springladingen aan bruggen toegewezen en er werden bij belangrijke bruggen kazematten gebouwd.³² Reynders achtte 3.500 militairen ondersteund door veertig (nog te kopen) pantserwagens als voldoende voor de verdedigende taak. De minister van Defensie Dijkhoorn voelde er zelf echter meer voor om het korps politietroepen een grotere rol in ’s lands verdediging te laten spelen, goed geoefende en bewapende eenheden die aan het einde van de Eerste Wereldoorlog waren opgericht uit beroepsmilitairen en onderofficieren.³³

Van Voorst tot Voorst zag de verdediging van Nederland heel anders voor zich dan Reynders. Hij pleitte voor een verdediging van de Grebbeberg. Hier moest volgens hem echter niet te veel waarde aan worden gehecht, want uiteindelijk moest het veldleger vanaf de Grebbeberg tegenaanvallen tegen de invallers gaan uitvoeren. Tevens was hij van mening dat de Peel-Raam stelling een erg ongelukkig gekozen plek was om de Duitsers te stoppen. De aanvallers zouden een omtrekkende beweging via België kunnen maken om vervolgens de Nederlandse verdedigers in de rug aan te

³⁰ Ibidem, 428-431; Schulten ‘Tussen hoop en vrees’, 52-54, 74-78.

³¹ Schulten ‘Tussen hoop en vrees’, 52-54, 71-78.

³² NA, legercommissie 1910-1940, 2.13.74, nr. 57. Alhier: Verslag van onderhoud met luitenant-generaal Reynders over de grens- en kustdekking, 14 november 1936.

³³ Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden*, I. 589-593; Smeets, *Het korps politietroepen*, 3-6, 91-96.

vallen. Reynders wilde niet naar het bezwaar van Voorst tot Voorst luisteren, en kwam hierdoor uiteindelijk als opperbevelhebber hierover in conflict met de minister van defensie. De kwestie 'Peel-Raam stelling' zou uiteindelijk zoveel onenigheid opleveren dat Reynders genoodzaakt werd om in 1940 op te stappen.³⁴

Epiloog

De tegenstellingen tussen Van Voorst tot Voorst en Reynders zorgden voor flinke meningsverschillen. Na het ontslag van Reynders kwam de last van 's lands verdediging op de schouders van generaal Winkelman te rusten. Winkelman realiseerde zich dat een terugtocht vanaf de Grebbeberg richting vesting Holland, zoals Reynders dat graag had gezien, zeer moeilijk uitvoerbaar was. Toch verkoos hij dat alternatief boven dat van een bewegingsoorlog, zoals Van Voorst tot Voorst dat voorstelde. Winkelman wist dat het Nederlandse leger simpelweg niet in staat zou zijn om dergelijke offensieve acties uit te voeren tegen het veel modernere Duitse leger. De hoofdverdedigingslinie kwam echter niet in vesting Holland te liggen, zoals Reynders dat voor ogen had, maar het leger moest proberen stand te houden op de Grebbeberg. Het veldleger zag zichzelf gedwongen een stellingenoorlog te voeren. De Peel-Raam stelling werd zwakker bezet, en de vrijgekomen troepen werden meer westelijk in Brabant geplaatst. Op deze manier werden de plannen van Reynders en Van Voorst tot Voorst met elkaar vermengd.³⁵

Generaal Winkelman had niet genoeg tijd om zijn eigen stempel op de Nederlandse verdediging te drukken. Hij moest werken met de situatie zoals die door Reynders was achtergelaten, zonder de visie van Van Voorst tot Voorst los te laten. Nederland had zich op papier voorbereid op een militair conflict van een nieuwe aard, maar in de praktijk waren de voorbereidingen een reflectie van de gebeurtenissen van 1914.

³⁴ Schulten 'Tussen hoop en vrees', 76-78.

³⁵ Ibidem, 78-83.

Hoofdstuk 2: De bestuurlijke voorbereidingen

“Door personen, niet tot de militaire macht behorende, mag, hoe groot en billijk hun verontwaardiging ook moge zijn, geen enkele daad van geweld of tegenweer worden verricht. Doen zij dit wel, dan stellen zij niet slechts zich zelf, doch ook familie, vrienden en landgenooten bloot aan krachtige maatregelen van vergelding.”

Met bovenstaande woorden, terug te lezen in de ‘Aanwijzingen houding burgerlijke bestuursorganen bij een vijandelijken inval’, wordt het ambtenaren afgeraden om zich gewelddadig te verzetten tegen eventuele buitenlandse agressors. De strijd met de wapenen was uitsluitend de taak van de militaire macht in Nederland.³⁶

Toch was het niet zo dat voor de verschillende ambtenaren en bestuursorganen in Nederland geen rol was weggelegd bij de voorbereidingen op een nieuw conflict. Deze voorbereidingen waren vaak van een andere aard dan de militaire voorbereidingen; er lagen dan ook andere motieven en inspiratiebronnen achter deze voorbereidingen.

In dit hoofdstuk zal gekeken worden naar de verschillende verantwoordelijkheden van lokale besturen in oorlogstijd. Daarvoor zal er aandacht worden besteed aan de houding die moest worden aangenomen door lokale besturen en ambtenaren, en dan met name de houding zoals die door de landelijke overheid werd geëist. Daarnaast wordt er aandacht besteed aan de voorbereidingen die burgemeesters moesten nemen om de plaatselijke bewoners te beschermen tegen eventueel oorlogsgeweld. Net als bij het vorige hoofdstuk zullen hier de beweegredenen en inspiratiebronnen achter de gemaakte keuzes centraal staan.

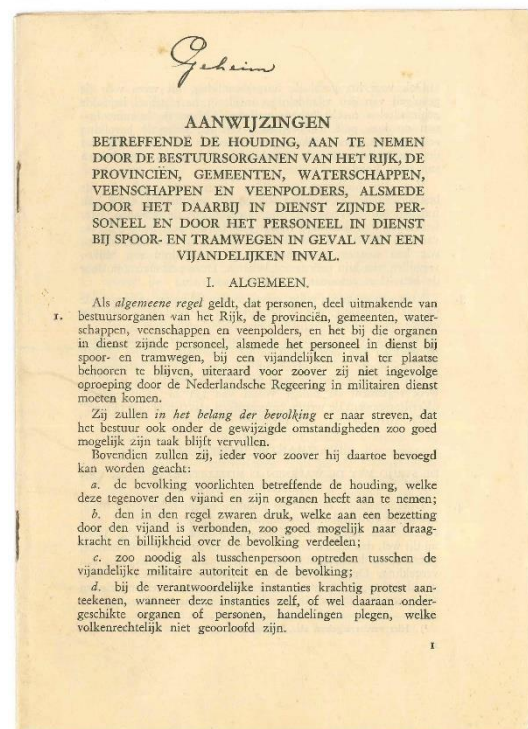
³⁶ Volledige titel van het schrijven: ‘Aanwijzingen betreffende de houding aan te nemen door de bestuursorganen van het Rijk, de provinciën, gemeenten, waterschappen, veenschappen en veenpolders, alsmede door het daarbij in dienst zijnde personeel en door het personeel in dienst bij spoor- en tramwegen in geval van een vijandelijken inval.’ Hierna afgekort als: ‘De aanwijzingen van 1937’; Nationaal Archief Den Haag (NA), ministerie van binnenlandse zaken kabinet, 2.04.26.02 [hierna afgekort als: binnenlandse zaken], inv. Nr. 888. Aanwijzing houding burgerlijke bestuursorganen bij vijandelijken inval, februari 1937.

‘De aanwijzingen’

Met het einde van de Eerste Wereldoorlog verdween de angst in Nederland voor een buitenlandse inval en overheersing. De economische crisis in het interbellum zorgde er tevens voor dat men met heel andere problemen te maken kreeg. Het gevolg was dat men zich tot aan het de tweede helft van de jaren '30 niet bezighield met toekomstige oorlogen. Dat gold niet alleen voor mensen werkzaam bij defensie (zoals terug te lezen is in het vorige hoofdstuk), maar zeer zeker ook voor mensen binnen de politiek. Het vertrouwen in de vrede ging in Nederland zelfs zo ver dat minister-president Colijn aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog, in begin '39, beweerde dat er geen oorlog kwam. In ieder geval geen oorlog waar Nederland aan deel zou nemen.³⁷

Het is echter bijna absurd te noemen dat Colijn zelfs in 1939 nog beweert dat Nederland geen deel zou hebben bij een volgende Europese oorlog. Uit het vorige hoofdstuk is gebleken dat in het leger en de regering de meeste betrokkenen overtuigd zijn van het feit dat Nederland niet gespaard zou blijven.

In de tweede helft van de jaren '30 begon de Nederlandse overheid zich te realiseren dat zij zich toch echt moest voorbereiden op een oorlog en eventueel een bezetting. Dat komt mede door de Duitse agressieve expansiepolitiek (zoals de remilitarisatie van het Rijnland in 1936). Men greep op bestuurlijk gebied bij die voorbereidingen vooral terug op de ervaringen van België uit de Eerste Wereldoorlog. Bij de Duitse inval van België in 1914 was er namelijk op grote

Afbeelding 2: Het titelblad van de 'aanwijzingen'.

³⁷ Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden*, I. 649; Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 37-38.

schaal sprake van wreedheid tegen de bevolking door de Duitse bezetters.³⁸

Vrij snel na de Duitse inval in 1914 stroomden Belgische vluchtelingen Nederland binnen en vertelden verhalen over openbare executies, het bewust vernietigen van persoonlijke eigendommen en een agressieve houding tegen de plaatselijke bevolking.³⁹ Het optreden van het Duitse leger in 1914 druiste tegen het in Den Haag opgestelde Landoorlogreglement van 1907. In neutraal Nederland realiseerde men zich aan het begin van de Eerste Wereldoorlog dat dergelijke gebeurtenissen ook in Nederland zouden kunnen plaatshebben bij een buitenlandse inval. Met die reden besloot de Nederlandse overheid in augustus 1915 de 'Nota betreffende de rechten en plichten van plaatselijke overheid en bevolking in geval van een vijandelijke bezetting' op te stellen en te verspreiden.⁴⁰

Deze nota uit 1915 is in aangepaste vorm in mei 1937 door de ministerraad goedgekeurd om nog een keer verspreid te worden. Daartoe besloot men omdat in 1935 de Nijmeegse burgemeester J.A.H. Steinweg aan de commissaris van de koningin vroeg of de nota uit 1915 nog geldig was. Daarnaast was in verband met de steeds groter wordende oorlogsdreiging de noodzaak tot hernieuwde richtlijnen steeds groter geworden.⁴¹

Volgens historicus L. de Jong moest de inhoud voorkomen dat Nederland bij een toekomstige bezetting hetzelfde lot zou moeten ondergaan als België in 1914. Omdat de nota uit 1915 grotendeels gebaseerd is op juist die ervaringen uit 1914 kon deze in aangepaste vorm worden doorgevoerd in 1937.⁴²

In 'de aanwijzingen van 1937' ligt de nadruk vooral op het voorkomen van vergeldingsmaatregelen door de bezetter tegen de bevolking. De Duitsers verantwoordden namelijk in 1914 hun agressie tegen de burgerbevolking door te wijzen op zogenaamde *franc-tireurs* (burger- of guerrillastrijders) onder de Belgische

³⁸ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 37-38.

³⁹ Moeyes, *Buiten schot*, 94-95.

⁴⁰ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 38; Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden*, I. 650.

⁴¹ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 38-42.

⁴² Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden*, I. 651; K. van Nieukerken, *Ambtsplicht in Oorlogstijd* (Amsterdam, 1939) 3-4.

bevolking.⁴³ In ‘de aanwijzingen’ wordt dan ook veelvuldig gehamerd op het feit dat verzet tegen de bezetters door burgers of ambtenaren ongewenst is.

Van een ieder werd in de ‘aanwijzingen’ verwacht om op een zo normaal mogelijke manier over te gaan tot de orde van de dag na een eventuele bezetting. Van ambtenaren werd verwacht dat zij zo goed als mogelijk ongewijzigd hun vooroorlogse taak zouden blijven vervullen. Dat moesten zij doen om een ontwrichting van de maatschappij te voorkomen en om oproer tegen te gaan. Ook werd het van ambtenaren verwacht dat zij als een tussenpersoon tussen de vijandelijke militaire autoriteit en de bevolking gingen fungeren. Tevens moesten zij krachtig protesteren als de vijandelijke militaire autoriteit handelingen pleegde (of verlangde) waartoe men volkenrechtelijk niet toe bevoegd was. Het vijandelijke bezettingsleger mocht de plaatselijke bevolking bijvoorbeeld niet dwingen om deel te nemen aan “*Krijgsverrichtingen tegen hun eigen land*”. Dat moet zeer breed worden gezien, het produceren van bijvoorbeeld munitie werd hier onder andere ook onder gerekend.⁴⁴

In de ‘aanwijzingen’ werd ook gehint naar ambtenaren en bestuursleden waarvan de overheid wilde dat zij zich in het geval van een aanval uit de voeten maakten. Het betrof hier ambtenaren wiens normale werkzaamheden de vijandelijke oorlogsvoering positief konden beïnvloeden. Over welke ambtenaren het nu precies ging werd in de ‘aanwijzingen’ niet expliciet uitgelegd. Desalniettemin bestonden er andere aanzienlijke lijsten met ambtenaren van wie verwacht werd dat zij zich richting Vesting Holland zouden evacueren. Voorbeelden van zulke personen zijn bijvoorbeeld het personeel van krijgswaarnamen, personeel van de luchtvaartdiensten, en ambtenaren die werkzaam zijn bij de diverse inundaties in Nederland. De lijst is nog veel langer dan de hiervoor genoemde voorbeelden. De personen zijn door de desbetreffende ministeries zelf voorgedragen voor de lijst, soms naar aanraden van plaatselijke bestuurders.⁴⁵

⁴³ Moeyes, *Buiten schot*, 94-95.

⁴⁴ Nieukerken, *Ambtsplicht*, 6-11; Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden*, I. 650; NA, binnenlandse zaken, 2.04.26.02, nr. 888. Alhier: Aanwijzingen.

⁴⁵ Nationaal Archief Den Haag (NA), ministerie van binnenlandse zaken kabinet, 2.04.26.02 [hierna afgekort als: binnenlandse zaken], inv. Nr. 888. Bijlage behorende bij het schrijven van den Kap.Gen.St. K. Van Rijn en Mr. J. Heusdens, 20 september 1939; NA, binnenlandse zaken, 2.04.26.02, nr. 888. Alhier: Aanwijzingen; Nieukerken, *Ambtsplicht*, 26.

Ondanks dat K.J. van Nieukerken in 1939 bij zijn lezing “Ambtsplicht in Oorlogstijd” erg positief is over ‘de aanwijzingen’, zullen ze waarschijnlijk niet het gewenste effect hebben gehad. Zowel Romijn als De Jong zijn van mening dat ‘de aanwijzingen’ door bijna niemand gelezen zijn. Dat kan komen omdat het document pas gelezen mocht worden bij een daadwerkelijke vijandige inval. Toen het daadwerkelijk zo ver was, waren velen het document vergeten, of was er sprake van grote hectiek en verwarring.

Voormalig burgemeester J.J. Boot maakt er in zijn werk, een dagboek over zijn tijd als burgemeester tijdens de Tweede Wereldoorlog, zelfs helemaal geen melding van. Hij beweert zelfs op sommige plekken in zijn dagboek dat hij niet weet wat hij doen moet als de Duitsers arriveren.⁴⁶

Bescherming burgerbevolking

De taak van plaatselijke bestuurders, en dan met name burgemeesters, in oorlogstijd was tweeledig. Enerzijds moesten zij een beleid uitvoeren, uitgestippeld door de landelijke overheid. Dat beleid moest zo goed en zo kwaad als het ging doorgezet worden in het geval van een bezetting door een vijandelijke legermacht. Anderzijds droegen de plaatselijke bestuurders zorg voor de bevolking. Deze verplichting bleef bestaan in oorlogstijd, en in het geval van een bezetting. Eén zo’n gemeentelijke verplichting om voor de bevolking te zorgen was het oprichten van een zogenaamde luchtbeschermingsdienst. Dit besluit werd wettelijk vastgelegd in 1936.⁴⁷

Bij de luchtbeschermingsdienst moet men niet denken aan wapens om vijandelijke vliegtuigen te bevechten, maar eerder aan beschermende maatregelen om de plaatselijke bevolking te beschermen tegen bommen. Hoewel gemeenten dikwijls zelf ook luchtdoelgeschut aanschaffen, bleef verdediging tegen luchtaanvallen hoofdzakelijk een taak van het leger.

In voorschriften, verspreid door het ministerie van defensie en de Nederlandsche Vereniging voor Luchtbescherming (LVN) wordt er een onderscheid gemaakt tussen actieve en passieve luchtverdediging. Hierbij is de actieve luchtverdediging

⁴⁶ Nieukerken, *Ambtsplicht*, 2-47; Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden*, I. 653; Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 42; Boot, *Burgemeester*, 29 en 33.

⁴⁷ ‘Staatsbladen’, *Nederlandsche Staatscourant* (28 april 1936) 1; Nieukerken, *Ambtsplicht*, 40-44.

voornamelijk een taak voor het leger, en de passieve luchtverdediging een taak voor gemeenten en plaatselijke besturen.⁴⁸

Met passieve luchtverdediging doelt men op activiteiten als het graven van openbare schuilkelders, het verspreiden van gasmaskers, het uitzetten van waarschuwingsposten en het regelen van de verduistering in steden na zonsondergang. Van de gemeenten werd verwacht dat zij zelf zoveel mogelijk kosten dekten, ook de kosten voor eventueel zelf aangeschaft luchtdoelgeschut. Het werd van burgemeesters verwacht dat zij in vreedstijd vergaande voorbereidingen troffen om het aantal slachtoffers bij een toekomstige vijandelijke luchtaanval zo klein mogelijk te houden.⁴⁹

Omdat de gemeenten zelf al het vereiste materieel voor de luchtbeschermingsdienst moesten regelen kwam er veel protest binnen bij de nationale overheid. Daartoe was echter besloten omdat de middelen voor landelijke luchtbescherming niet beschikbaar waren.⁵⁰ Vanuit de gemeenten had men niet alleen bezwaren tegen de hoge kosten, maar ook tegen het feit dat alles op deze manier wel erg versnipperd raakte wat betreft luchtbescherming.⁵¹ Dat er een grote verantwoordelijkheid bij de burgemeesters kwam te liggen werd duidelijk uit een schrijven uit 1936 van het ministerie van Binnenlandse Zaken aan de inspecteur voor de bescherming van de bevolking tegen luchtaanvallen. In het bericht werd er een verdeling gegeven van gemeenten in verschillende gevarenklassen, afhankelijk van potentieel belangrijke doelwitten binnen die gemeenten. Gemeenten kregen gasmaskers, sirenes en brandspuiten al naar gelang hun indeling in de drie gevarenklassen. De hoeveelheid verstrekt materiaal vanuit de regering was echter minimaal. Zo kreeg 's-

⁴⁸ Nieukerken, *Ambtsplicht*, 40-44; Departement van Defensie, *Leidraad voor de burgemeesters bij het nemen van maatregelen ter bescherming van de bevolking tegen de gevolgen van aanvallen uit de lucht* (Breda 1931) 1-2; Nederlandsche Vereeniging voor Luchtbescherming, *Algemeene beginselen van de bescherming der burgerbevolking tegen aanvallen uit de lucht* (Den Haag 1937) 2-3.

⁴⁹ Nieukerken, *Ambtsplicht*, 40-44; Defensie, *Leidraad*, 1-3; Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 47-50.

⁵⁰ Defensie, *Leidraad*, 1-3; Luchtbescherming, *Algemeene beginselen*, 2-3.

⁵¹ Boot, *Burgemeester*, 10-21; Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 47-50.

Hertogenbosch bijvoorbeeld, een stad in de hoogste gevarenklasse, slechts 713 gasmaskers op 47533 inwoners.⁵²

De angst voor luchtaanvallen kwam grotendeels van ná de Eerste Wereldoorlog. Weliswaar was er in de Eerste Wereldoorlog gebruik gemaakt van luchtaanvallen tegen burgerdoelen, doch niet op een schaal zoals te zien was in de conflicten in onder andere de Spaanse Burgeroorlog en de oorlog tussen Japan en China. De spanningen in Centraal-Europa zorgden er echter voor dat men zich begon te realiseren dat bombardementen op Nederlandse burgers ook een realiteit konden worden.⁵³ Daarbij hield men niet alleen rekening met conventionele bommen. Zoals hiervoor al duidelijk werd uit de aanschaf van gasmaskers hield men ook rekening met gasaanvallen. Deze angst scheen zo reëel te zijn, dat de in 1931 door het ministerie van defensie gepubliceerde “Leidraad luchtbeschermingsdienst” hele hoofdstukken weidte aan gasaanvallen. Er werden beschrijvingen gegeven van verschillende soorten gifgas en hun uitwerkingen. Tevens stond er in vermeld hoe men om moet gaan met door chemicaliën bevuilde gebieden en personen. Men ging er dus van uit dat de strijdende partijen bij een toekomstig conflict veelvuldig gebruik zou maken van chemische wapens, net als in de Eerste Wereldoorlog.⁵⁴

We zagen in de Tweede Wereldoorlog in Europa uiteindelijk niet het veelvuldige gebruik van gifgassen op het strijdtoneel terug. Wel waren er dikwijls burgerdoelwitten gebombardeerd, zowel door de Geallieerden als de As-mogendheden. Helaas werd voor Nederland op 14 mei 1940 in Rotterdam duidelijk wat het belang was van een goed voorbereide luchtbeschermingsdienst.

⁵² Nationaal Archief Den Haag (NA), ministerie van binnenlandse zaken kabinet, 2.04.26.02 [hierna afgekort als: binnenlandse zaken], inv. Nr. 891. Bijlage bij bericht op schrijven van Binnenlandse Zaken aan de inspecteur voor de bescherming van de bevolking tegen luchtaanvallen van 29 oktober 1936, no 719-A-2, 10 november 1936.

⁵³ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 47; Luchtbeschermingsdienst Nijmegen, https://www.huisvandenijmeegsegeschiedenis.nl/info/Luchtbeschermingsdienst_Nijmegen (geraadpleegd 6 juni 2018).

⁵⁴ Defensie, *Leidraad*, 11, 17, 19-63, 49-51.

Concluderend

De voorbereidingen op gemeentelijk en bestuurlijk gebied voor een nieuw Europees conflict hadden een gemengd karakter. Enerzijds moesten burgemeesters en andere ambtenaren richtlijnen opvolgen die waren opgesteld door de nationale overheid. Hoewel deze richtlijnen enige vrijheid van handelen toelieten, was de boodschap vrij duidelijk: Elke vorm van gewapend verzet door burgers was uit den boze om vergeldingsacties op de bevolking te voorkomen, en ambtenaren moesten zo goed en kwaad als het kon voorkomen dat de maatschappij werd ontwricht. Deze twee hoofdgedachtes achter de 'aanwijzingen' waren rechtstreeks gebaseerd op de gebeurtenissen zoals die zich hebben afgespeeld in België in 1914, tijdens de Duitse inval.

Van burgemeesters werd ook verwacht dat zij de veiligheid van de plaatselijke bevolking beschermden. Landelijke luchtbescherming werd als niet haalbaar geacht. Door verschillende gebeurtenissen in het interbellum, waarbij gebruik was gemaakt van luchtaanvallen tegen de burgerbevolking, werd de luchtbescherming toch als een belangrijk agendapunt gezien. Hoewel de angst voor luchtaanvallen niet uit de Eerste Wereldoorlog stamt, waren de gebruikte krijgsmethoden uit die oorlog wel meegenomen in de verschillende instructies/richtlijnen voor burgemeesters. Met name aan gifgas is veel aandacht besteed bij deze instructies/richtlijnen.

Hoofdstuk 3: De situatie te Nijmegen

“Granaatsplinters waren in mijn linkerhand en door mijn oor gedrongen. Met een zakdoek bedekte ik de rode plaatsen, terwijl ik de bezetting beduidde, dat wij, zodra de rook uit de kanonkamer was, weer naar binnen moesten gaan.

‘Wat gaan we doen, Sergeant?’ vroeg er een. ‘Schieten natuurlijk’ zei ik, ‘van dat goedje hebben wij ook!’

Met bovenstaande woorden berichtte G.A. Schalk over een vuurgevecht tussen zijn kazemat en enkele Duitse kanonnen tijdens de gebeurtenissen van 10 mei 1940 bij de Waalbrug in Nijmegen.⁵⁵

Vroeg in de ochtend, op 10 mei 1940 was het zo ver: Duitsland viel Nederland binnen. Op diverse plekken trokken Duitse troepen de grens over en begonnen hun opmars naar het westen des lands. Nijmegen was de eerste Nederlandse stad die prooi viel aan de Duitse oorlogsmachine en daarmee de eerste stad die bezet werd door de Duitsers.⁵⁶ Hoe zagen de oorlogsvoorbereidingen in Nijmegen eruit? Hoe probeerde men haar burgers tegen het oorlogsgeweld te beschermen? Welke defensieve maatregelen waren in de stad genomen en hoe bereidde de gemeente zich voor op een eventuele Duitse bezetting?

De strijd om de bruggen

In overeenstemming met het plan van I.H. Reynders werd de Waalbrug bij Nijmegen goed bewaakt. Door de invloed van minister van defensie Dijkhoorn waren het uiteindelijk eenheden van de politietroepen die de verdediging van de brug op zich namen.

Teneinde de brug goed te kunnen verdedigen was men in 1936 begonnen met de bouw van enkele betonnen kazematten op de noordoever van de Waal. Deze kazematten moesten zowel de verkeers- als de spoorbrug bewaken en een eventuele

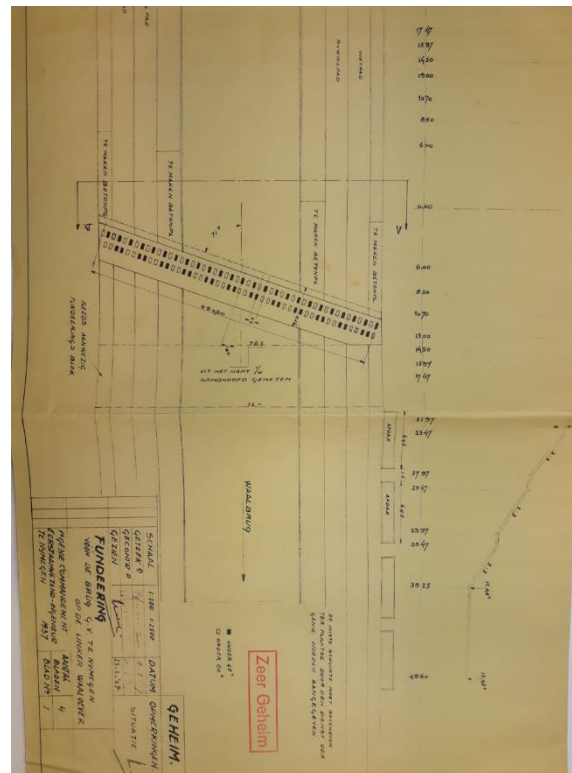
⁵⁵ Regionaal Archief Nijmegen (RAN), 80 Commissie tot Documentatie van de Bevrijding van Nijmegen 1945-1953 [hierna afgekort als: Commissie tot Documentatie] inv. nr. 275. Afschrift van een verslag van G.A. Schalk, betreffende de gebeurtenissen op 10 mei 1940 bij de Waalbrug.

⁵⁶ Pikkemaat, *Geschiedenis van Nijmegen*, 393; J. Brabers, H. Bots en J. Kuys, *Nijmegen, Geschiedenis van de oudste stad van Nederland*, 3 dln (Wormer 2005), III: 532-533.

vijandelijke overgang beletten. De kazematten werden bezet door politietroepen, versterkt door eenheden uit het reguliere leger in het geval van een grotere vijandelijke dreiging. De kazematten waren bewapend met een zware mitrailleur en een 5 cm kanon.⁵⁷

De verdediging van de bruggen over de Waal moest eveneens vergemakkelijkt worden door de plaatsing van hindernissen aan het begin van zowel de spoor- als de verkeersbrug. In 1937 vroeg kapitein A. Kerkhoff, Eerstaangewezen-Ingenieur van de omgeving Nijmegen, een vergunning bij de burgemeester van Nijmegen aan voor de bouw van een door het Departement van Defensie ontworpen hindernis. Deze hindernissen hadden als voornaamste doel het stoppen van gevechtsvoertuigen. Voor datzelfde doel waren de 5 cm kanonnen in de kazematten uitgerust met pantser doorborende granaten. De hindernissen bestonden op de spoorbrug uit twee zware valdeuren. Op de verkeersbrug werd gebruikt gemaakt van grote metalen poorten die de brug konden afsluiten. Deze poorten werden beschermd door felle lampen, prikkeldraad en anti-tank versperringen.⁵⁸

De veelvuldige aanwezigheid van deze versperrende bouwsels laten zien dat men rekening hield met een zeer mobiele vijand die, gesteund door gevechtsvoertuigen en andere zware wapenen, zo snel mogelijk het Nederlandse achterland trachtte te veroveren. Bij het voorbereiden van haar verdedigingen hield men rekening

Afbeelding 3: Kaart van te bouwen wegversperringen bij de Waalbrug in Nijmegen

⁵⁷ RAN, Commissie tot Documentatie, inv. nr. 275. Afschrift van verslag van G.A. Schalk; L. van Midden, M. Reinders, *Rijksmonumenten in Lent, de rivierkazematten* (Nijmegen 2018) 6-17.

⁵⁸ RAN, 2 secretarie gemeente Nijmegen 1810-1946 [hierna afgekort als: secretarie Nijmegen] inv. nr. 16311. Stukken betreffende de aanleg van een hindernis op de weg aan de linkeroever (Nijmeegse zijde) van de Waalbrug, met tekeningen, 1937; Midden en Reinders, *De rivierkazematten*, 6-17.

met de manier van oorlogsvoering zoals dat in Polen in 1939 te zien was geweest. De Nederlandse legerleiding was zich er van bewust dat alle overgangen over de Nederlandse rivieren centraal zouden staan in een effectieve verdediging van het land.⁵⁹

Het voorkomen van een snelle doorgang van de vijand stond centraal bij de verdediging van Nijmegen. Niet zozeer het vernietigen, of het zoveel mogelijke schade toebrengen aan de vijand. Het vertragen van de vijand was van belang omdat alleen op die manier de mobilisatie van het Nederlandse leger veiliggesteld kon worden. Nijmegen past in het grotere geheel door haar belangrijke bruggen. De beletting van de verovering van de Nijmeegse bruggen zou er voor zorgen dat de vijand ernstig gehinderd werd in haar opzet Nederland met snelheid te overrompelen. Mede omdat de overgangen bij de Waal een omtrekkende beweging voor de vijand mogelijk maakte, waardoor andere Nederlandse verdedigingswerken in de rug zouden kunnen worden aangevallen.⁶⁰

Het was wachtmeester/sergeant G.A. Schalk die op 10 mei 1940, rond half 5 's ochtends onder bevel van zijn bataljonscommandant de verkeersbrug bij Nijmegen liet springen. De noodzaak daartoe was duidelijk; er waren reeds grote hoeveelheden vijandelijke vliegtuigen overgekomen en de kazemattenstelling, bemand door Schalk en zijn eenheid, was al onder vuur genomen door Duitse machinegeweren. Om 10 uur 's avonds kregen Schalk en zijn eenheid de opdracht zich terug te trekken op een andere linie.⁶¹

Met het opblazen van de Waalbruggen (de spoorbrug sprong 5 minuten na de verkeersbrug) was de rol van Nijmegen binnen het grotere verdedigingsplan van Nederland aan haar einde. Behalve de beide Waalbruggen zijn er echter meer vernielingen in Nijmegen geweest die de Duitse opmars moesten vertragen. Ook de viaducten over diverse spoorlijnen in de stad en de meeste bruggen over het Maas-Waalkanaal moesten eraan geloven. Terwijl G.A. Schalk zijn leven op het spel zette op

⁵⁹ RAN, Commissie tot Documentatie, inv. nr. 295. Afschrift van een artikel, gepubliceerd in "onze oorlog 10-14 mei 1940", getiteld "Enkele algemene gegevens betreffende de maaslinie", en geschreven door J.J.C.P. Wilson.

⁶⁰ Midden en Reinders, *De rivierkazematten*, 6-17; RAN, Commissie tot Documentatie, inv. nr. 295. "Enkele algemene gegevens betreffende de maaslinie" door J.J.C.P. Wilson.

⁶¹ RAN, Commissie tot Documentatie, inv. nr. 275. Afschrift van verslag van G.A. Schalk

de noordelijke oever van de Waal, was Nijmegen al gevallen, en had de Duitse commandant Wentzel zijn intrek al genomen aan de St. Annastraat.⁶²

Bezetting op gemeentelijk niveau

Het was de burgemeester van Nijmegen die in 1935 aanklopte bij de commissaris van de koningin te Gelderland met de vraag wat te doen in het geval van een Buitenlandse inval. Door deze vraag voelde de landelijke overheid zich genoodzaakt om de oude nota uit 1915 te herzien en in aangepaste vorm opnieuw te verspreiden in 1937 als ‘de aanwijzingen’.⁶³

In overeenstemming met de aanwijzingen is het grootste deel van de zittende gemeenteraadsleden en het college van B & W blijven functioneren in Nijmegen. Dat is gebeurd om te voorkomen dat de maatschappij door de Duitse bezetting al té erg ontwricht zou raken. Eveneens in overeenstemming met de instructies uit de ‘aanwijzingen’ is de evacuatie van personen wiens aanwezigheid de vijandelijke oorlogsmachine positief kon beïnvloeden. Veel van die personen waren naar het westen van Nederland gevlucht, vanwaar zij na enige tijd weer terugkeerden naar Nijmegen.⁶⁴ De gemeente heeft een grote rol gespeeld in het selecteren van dergelijke personen. Ook werd het van de gemeente gevraagd of zij een lijst konden maken met personen die een eventuele vrijstelling van dienstplicht moesten krijgen. De voortzetting van de dagelijkse bezigheden van deze personen zou een groter landsbelang dienen dan wanneer zij in actieve militaire dienst traden. Het gaat hier in Nijmegen om een tiental personen.⁶⁵

Nijmegen, evenals veel andere gemeenten in Nederland, beschikte over haar eigen gemeentelijke luchtbeschermingsdienst. Het gemeentelijke luchtbeschermingsplan was eind 1937 gereed, maar de luchtbeschermingsdienst bestond in feite al vanaf 1931. Nijmegen was één van de eerste gemeenten in Nederland die daartoe was overgegaan,

⁶² Pikkemaat, *Geschiedenis van Nijmegen*, 393

⁶³ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 39.

⁶⁴ Brabers, *Nijmegen*, III: 532-533.

⁶⁵ RAN, secretarie Nijmegen inv. nr. 9822. Opgaaf van buitengewone dienstplichtigen, die ingevolge het Mobilisatie-vrijstellings-besluit of ingevolge de Mobilisatie-vrijstellings-beschikking niet of voorlopig niet aan een buitengewone oproeping in werkelijken dienst behoeven te voldoen, 21 januari 1939.

omdat men in deze stad, als grensgemeente, slechts in beperkte mate op luchtverdediging van het Nederlandse leger kon rekenen.⁶⁶

Bij het bestuderen van de stukken van de luchtbeschermingsdienst Nijmegen valt het op dat men constant bezig is met het aanschaffen van nieuw materiaal. Dat ging echter niet altijd even makkelijk. In de jaren voor de oorlog was er een nijpend tekort aan gasmaskers binnen de gemeente Nijmegen. In 1937 telde de plaatselijke afdeling van de Nederlandse Vereniging voor Luchtbescherming 800 leden. De gemeentelijke luchtbeschermingsdienst beschikte op dat moment slechts over 40 gasmaskers. Deze tekorten blijven ook in latere jaren bestaan. Zo bericht bijvoorbeeld het Staatsbedrijf der Artillerie-Inrichtingen, belast met de productie en distributie van gasmaskers, aan het hoofd van de luchtbeschermingsdienst Nijmegen dat de aanwezige voorraad gasmaskers voor particulieren geheel is uitgeput. Weliswaar was het Staatsbedrijf der Artillerie-Inrichtingen niet de enige partij die gasmaskers leverde, maar berichten van andere bedrijven laten dezelfde tendens zien.⁶⁷

De angst voor gifgas zat er bij de bevolking goed in. Heel veel stukken van de luchtbeschermingsdienst gaan dan ook in op de aanschaf van gasmaskers en de bouw van gasvrije schuilkelders. De plaatselijke bevolking was door alle gebeurtenissen in Europa ongerust geraakt, wat blijkt uit een brief uit oktober 1939. In deze brief vraagt de heer G. Neijenhoff, schipper van het schip 'Sophia 3', of het niet mogelijk is dat hij een gasmasker op zijn schip krijgt. Naar eigen zeggen kunnen hij en zijn gezin nergens gebruik maken van een schuilkelder, en de aanschaf van een gasmasker in de winkel kunnen zij niet betalen (voor zover winkels nog gasmaskers op voorraad hadden). Het hoofd van de luchtbeschermingsdienst wijst het verzoek van de

⁶⁶ RAN, 64 Luchtbeschermingsdienst Nijmegen 1937-1946 [Hierna afgekort als: Luchtbeschermingsdienst] inv. nr. 1. Overzicht van de organisatie, 1937; Luchtbeschermingsdienst Nijmegen, https://www.huisvandenijmeegsegeschiedenis.nl/info/Luchtbeschermingsdienst_Nijmegen (geraadpleegd 13 juni 2018).

⁶⁷ RAN, 64 Luchtbeschermingsdienst. inv. nr. 48. Stukken betreffende de aankoop en distributie van gasmaskers, 1938-1946; RAN, 64 Luchtbeschermingsdienst. inv. nr. 1. Overzicht van de organisatie, 1937.

schipper af. De gemeente was niet in staat om gasmaskers aan de burgerbevolking te verstrekken.⁶⁸

Tot slot

We zien in Nijmegen de landelijke voorbereidingen in de praktijk terug. De inzet van het korps politietroepen bij de overgangen van de grote Nederlandse rivieren tekent de gebeurtenissen in de stad op 10 mei 1940. De stad zelf is niet verdedigd, daar waren de middelen niet beschikbaar. Men koos er voor om de Duitsers een snelle doorgang te beletten, om zich vervolgens (na bijna een dag standhouden!) uit de voeten te maken. Men realiseerde zich dat een verdediging van de stad zinloos was. Het Duitse leger was veel moderner en beter uitgerust dan het Nederlandse leger. Bovendien lieten de ervaringen van de Duitse veldtocht in Polen in 1939 zien waartoe de Duitse oorlogsmachine in staat was.

De richtlijnen van de ‘aanwijzingen’ zijn in Nijmegen ook in de praktijk uitgevoerd. Er werden lijsten opgesteld met personen van wie verwacht werd dat zij zich zouden evacueren, en van mensen wiens dienstplicht als minder belangrijk werd geacht dan hun dagelijkse bezigheden. De verantwoordelijkheid om te bepalen om welke personen het hier ging lag bij de burgemeester.

Een tweede verantwoordelijkheid van de gemeente was het organiseren van de luchtbeschermingsdienst. Hoewel de angst voor grootschalige luchtaanvallen niet uit de Eerste Wereldoorlog stamt, doet de angst voor gifgasaanvallen dat wel. In Nijmegen was er een nijpend tekort aan gasmaskers. Gelukkig kenden de slagvelden van de Tweede Wereldoorlog slechts een minimaal gebruik aan gifgas.

⁶⁸ RAN, 64 Luchtbeschermingsdienst. inv. nr. 48. Stukken betreffende de aankoop en distributie van gasmaskers, 1938-1946

Conclusie

Het Nederlandse leger stond bij de Duitse inval in mei 1940 onder bevel van generaal Winkelman. Omdat hij pas in 1940 tot opperbevelhebber van het Nederlandse leger benoemd was moest hij op 10 mei, de dag van de Duitse inval en het begin van de Tweede Wereldoorlog voor Nederland, het land zien te verdedigen met het plan van zijn voorganger.

De voorganger van Winkelman, generaal Reynders, was in zijn uitwerkingen voor “Operatie Blauw” vooral uitgegaan van een oorlogsvoering zoals we die in de Eerste Wereldoorlog hebben gezien. Dit is geen vreemde gedachte als we bedenken dat Reynders bij de generale staf kwam aan het einde van de Grote Oorlog. Zijn carrière was immers toen begonnen.

Reynders wilde zijn verdediging voor een groot deel op Vesting Holland baseren. Het Nederlandse leger moest enige tijd zien stand te houden op de Grebbeberg, om vervolgens op een georganiseerde manier terug te trekken op de stellingen van Vesting Holland. Naast de Grebbeberg en Vesting Holland werd de Peel-Raam linie als een belangrijke verdedigingslinie gezien door Reynders. Onenigheid daarover zou uiteindelijk tot zijn ontslag leiden.

De conflicten rond Reynders' plannen komen voornamelijk voort uit een conflict tussen Reynders en de commandant van het veldleger, generaal Van Voorst tot Voorst. Waar Reynders een verdediging realiseerde die was afgesteld op het karakter van stellingenoorlog van de Eerste Wereldoorlog, had Van Voorst tot Voorst meer vertrouwen in een oorlog van beweging. Dat is mede te verklaren door het feit dat het veldleger in leven was geroepen voor het voeren van een meer mobiele krijg.

De benoeming van Winkelman had nog maar weinig invloed op de uitvoer van de plannen van Reynders en Van Voorst tot Voorst. De uiteindelijke verdediging was een mengelmoes van beide. De Grebbeberg werd als hoofdverdedigingslinie gekozen. Het doorbreken van die linie zou een algemene terugtocht op Vesting Holland als gevolg hebben. De Peel-Raam linie werd echter wel voor een groot deel ontruimd, en de vrijgekomen troepen werden in meer ‘bewegelijke posities’ in Brabant geplaatst. De verdediging van Nederland was dus voor een groot deel gebaseerd op de manier van

vechten zoals we die in de Eerste Wereldoorlog zagen. Men probeerde echter, hetzij voorzichtig, in te spelen op de ontwikkelingen op het gebied van moderne oorlogsvoering.

De voorbereidingen op bestuurlijk niveau hebben een gemengd karakter. Enerzijds baseerde men de richtlijnen voor burgemeesters en plaatselijke besturen rechtstreeks op ervaringen uit de Eerste Wereldoorlog. Anderzijds schonk men veel aandacht aan de bescherming van de burgerbevolking tegen eventuele aanvallen vanuit de lucht.

Bij de Duitse inval van België in 1914 vonden er op grote schaal schendingen van het landoorlogreglement van 1907 plaats. De Duitsers maakten zich schuldig aan willekeurige executies, vernieling van persoonlijke eigendommen, en een systeem van repressie. Die gebeurtenissen zorgden er in 1915 voor dat de Nederlandse regering zich genoodzaakt voelde om richtlijnen op te stellen voor plaatselijke bestuurders, mocht er een buitenlandse inval plaatsvinden.

Deze richtlijnen, of ‘aanwijzingen’, werden gepubliceerd in 1937. De ‘aanwijzingen’ waren in feite niks anders dan een aantal punten die in aangepaste vorm waren overgenomen uit de nota met richtlijnen van 1915. Men drong er in de ‘aanwijzingen’ vooral op aan dat gewapende tegenstand tegen een buitenlandse agressor de taak van het leger was. Burgers en ambtenaren dienden zo normaal mogelijk op de orde van de dag over te gaan. De samenstellers van de ‘aanwijzingen’ hadden hier twee redenen voor. Enerzijds moesten dergelijke maatregelen een té erge ontwrichting van de maatschappij voorkomen, anderzijds moesten zij wraakacties van de bezettende macht tegengaan. Dat laatste werd als zeer belangrijk gezien, omdat de Duitsers hun gedrag in België in 1914 verantwoordden als acties tegen zogenaamde “franc-tireurs”, partizanen of gewapende burgerlijke verzetsstrijders.

Naast het bewaren van de rust binnen de samenleving hadden ambtenaren en plaatselijke bestuurders nog een andere rol. De luchtbescherming eiste vooral in de laatste jaren voor de oorlog veel aandacht op. Van burgemeesters werd verwacht dat zij zorgden voor een adequaat luchtalarm, voldoende blusapparatuur, openbare schuilkelders, en vooral gasmaskers.

De angst voor luchtaanvallen was een relatief nieuw fenomeen. Luchtaanvallen waren niets nieuws, daar was in de Eerste Wereldoorlog al mee geëxperimenteerd, de

nieuwe schaal van luchtaanvallen was eerder angstaanjagend te noemen. Oorlogen zoals de Spaanse burgeroorlog lieten zien dat grootschalige aanvallen vanuit de lucht tegen de burgerbevolking een reële mogelijkheid waren. De Duitse aanval op Polen in 1939 bevestigde dit alleen maar. De gemeentelijke luchtbeschermingsdiensten speelden een grote rol in de bescherming van de Nederlandse burgerbevolking in 1940.

Luchtaanvallen tegen de burgerbevolking waren een nieuw fenomeen, het gebruik van gifgas was dat niet. Gifgas is op grote schaal ingezet op de slagvelden van de Eerste Wereldoorlog. De afschuwelijke uitwerking van dergelijke wapenen zorgde ervoor dat men bereid was veel moeite te doen om zichzelf tegen een dergelijk gevaar te beschermen.

Veel documenten over de luchtbescherming gaan over het reduceren van de schade van een gifgasaanval. Een groot deel van het budget van de luchtbescherming werd dan ook besteed aan de aanschaf van gasmaskers. Achteraf bleken zulke aankopen niet nodig te zijn, maar het laat ons wel zien dat men de manier van oorlogsvoering uit de jaren '14-'18 nog vers in het achterhoofd had.

Op de hoofdvraag is geen eenzijdig antwoord te geven. De beperkte middelen van de Nederlandse defensie maakten alleen een (redelijk) statische defensie mogelijk, hoewel het leger zich wel degelijk bewust was van de nieuwe manieren van oorlogsvoering, en de gereedschappen die daarbij gebruikt werden. Op bestuurlijk gebied is een vergelijkbare tweedeling te vinden. Bestuurders werd geïnstrueerd een situatie zoals die in België in 1914 te voorkomen, maar daarbij is geen rekening gehouden met eventuele andere vormen van bezetting. De luchtbeschermingsdienst was relatief nieuw, maar de angst voor gifgas, een iconisch wapen uit de Eerste Wereldoorlog, was zeer levend.

Noten

Literatuur

- Blom, J., “Durch kamen sie doch’. Het Nederlands defensiebeleid in de jaren dertig opnieuw beschouwd’ in: G. Teitler red., *Tussen crisis en oorlog, maatschappij en krijgsmacht in de jaren ‘30* (Dieren 1984).
- Boot, J., *Burgemeester in bezettingstijd* (Apeldoorn 1967).
- Bosmans, J., Kessel, van A., *Parlementaire geschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2011).
- Brabers, J., Bots, H., en Kuys, J., *Nijmegen, Geschiedenis van de oudste stad van Nederland*, 3 dln (Wormer 2005), III.
- Dunk, von der H., ‘Neutralisme en defensie: het dilemma in de jaren dertig’ in: G. Teitler red., *Tussen crisis en oorlog, maatschappij en krijgsmacht in de jaren ‘30* (Dieren 1984).
- Jong, L. de, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, 14 dln. (Den Haag/Amsterdam 1969) I.
- Midden, L. van, Reinders, M., *Rijksmonumenten in Lent, de rivierkazematten* (Nijmegen 2018).
- Moeyes, P., *De sterke arm, de zachte hand; Het Nederlandse leger & de neutraliteitspolitiek 1839-1939* (Amsterdam 2006).
- Moeyes, P., *Buiten schot: Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam 2001).
- Pikkemaat, G., *Geschiedenis van Nijmegen* (Den Haag 1988).
- Romijn, P., *Burgemeesters in oorlogstijd: besturen onder Duitse bezetting* (Amsterdam, 2006).
- Schulten, C.J. en De Koster, P.M.J., ‘Tussen hoop en vrees: De Nederlandse krijgsmacht in het Interbellum’ in: H. Amersfoort en P.H. Kamphuis, *Mei 1940: De strijd op Nederlands grondgebied* (Den Haag 1990).
- Smeets, J., *Het korps politietroepen 1919-1940. De politie-militair als steunpilaar van het wettig gezag* (proefschrift Rijksuniversiteit Leiden 1997).
- Wilhelmina prinses der Nederlanden, *Eenzaam maar niet alleen* (Amsterdam 1959).

Kranten

Proclamatie van koningin Wilhelmina. Verschenen in o.a.: 'Proclamatie van H.M. de Koningin', *Het Vaderland* (14 mei 1940).

'Staatsbladen', *Nederlandsche Staatscourant* (28 april 1936).

Archivalia

Nationaal Archief Den Haag (NA), Ministerie van Defensie: legercommissie 1910-1940, 2.13.74, inv. Nr. 57. Stukken betreffende de organisatie van de grens- en kustbewaking als verdediging tegen strategische overvallen. Alhier: Schrijven aan H.M. koningin Wilhelmina door de legercommissie, 14 december 1935.

Nationaal Archief Den Haag (NA), De archieven van de Generale Staf in vredes- en oorlogsorganisatie 1914-1940, 2.13.70, inv. Nr. 1481. Verhouding tussen Regeering en Opperbevel tijdens de mobilisatie tot het aftreden van Gen. Reijnders.

Nationaal Archief Den Haag (NA), Ministerie van Defensie: legercommissie 1910-1940, 2.13.74, inv. Nr. 57. Stukken betreffende de organisatie van de grens- en kustbewaking als verdediging tegen strategische overvallen. Alhier: Verslag van onderhoud met luitenant-generaal Reynders over de grens- en kustdekking, 14 november 1936.

Nationaal Archief Den Haag (NA), ministerie van binnenlandse zaken kabinet, 2.04.26.02, inv. Nr. 888. Aanwijzing houding burgerlijke bestuursorganen bij vijandelijken inval, februari 1937.

Nationaal Archief Den Haag (NA), ministerie van binnenlandse zaken kabinet, 2.04.26.02, inv. Nr. 888. Bijlage behorende bij het schrijven van den Kap.Gen.St. K. Van Rijn en Mr. J. Heusdens, 20 september 1939.

Nationaal Archief Den Haag (NA), ministerie van binnenlandse zaken kabinet, 2.04.26.02 [hierna afgekort als: binnenlandse zaken], inv. Nr. 891. Bijlage bij bericht op schrijven van Binnenlandse Zaken aan de inspecteur voor de bescherming van de bevolking tegen luchtaanvallen van 29 oktober 1936, no 719-A-2, 10 november 1936.

Regionaal Archief Nijmegen (RAN), 80 Commissie tot Documentatie van de Bevrijding van Nijmegen 1945-1953, inv. nr. 275. Afschrift van een verslag van G.A. Schalk, betreffende de gebeurtenissen op 10 mei 1940 bij de Waalbrug.

Regionaal Archief Nijmegen (RAN), 80 Commissie tot Documentatie, inv. nr. 295. Afschrift van een artikel, gepubliceerd in "onze oorlog 10-14 mei 1940", getiteld "Enkele algemene gegevens betreffende de maaslinie", en geschreven door J.J.C.P. Wilson.

Regionaal Archief Nijmegen (RAN), 2 secretarie gemeente Nijmegen 1810-1946, inv. nr. 16311. Stukken betreffende de aanleg van een hindernis op de weg aan de linkeroever (Nijmeegse zijde) van de Waalbrug, met tekeningen, 1937.

Regionaal Archief Nijmegen (RAN), secretarie Nijmegen inv. nr. 9822. Opgaaf van buitengewone dienstplichtigen, die ingevolge het Mobilisatie-vrijstellings-besluit of ingevolge de Mobilisatie-vrijstellings-beschikking niet of voorloopig niet aan een buitengewone oproeping in werkelijken dienst behoeven te voldoen, 21 januari 1939.

Regionaal Archief Nijmegen (RAN), 64 Luchtbeschermingsdienst Nijmegen 1937-1946, inv. nr. 1. Overzicht van de organisatie, 1937.

Regionaal Archief Nijmegen (RAN), 64 Luchtbeschermingsdienst. inv. nr. 48. Stukken betreffende de aankoop en distributie van gasmaskers, 1938-1946.

Websites

Luchtbeschermingsdienst Nijmegen,
https://www.huisvandenijmeegsegeschiedenis.nl/info/Luchtbeschermingsdienst_Nijmegen (geraadpleegd 6 en 13 juni 2018).

Overige

Nieukerken, K., *Ambtsplicht in Oorlogstijd* (Amsterdam, 1939)

Departement van Defensie, *Leidraad voor de burgemeesters bij het nemen van maatregelen ter bescherming van de bevolking tegen de gevolgen van aanvallen uit de lucht* (Breda 1931).

Luchtbescherming, *Algemeene beginselen van de bescherming der burgerbevolking tegen aanvallen uit de lucht* (Den Haag 1937).

Verantwoording afbeeldingen

Afbeelding 1 (pagina 13): Nationaal Archief Den Haag (NA), Ministerie van Defensie: legercommissie 1910-1940, 2.13.74, inv. Nr. 57. Stukken betreffende de organisatie van de grens- en kustbewaking als verdediging tegen strategische overvallen. Alhier: Geheim kazemattenplan, 1935.

Afbeelding 2 (pagina 17): Regionaal Archief Nijmegen (RAN), 747 Gemeente Ubbergen 1811-1985, inv. nr. 2360. Circulaire van het Rijk met aanwijzingen betreffende de houding die moet worden aangenomen door bestuursorganen en het daarbij in dienst zijnde personeel in geval van een vijandelijke inval, 1937.

Afbeelding 3 (pagina 25): RAN, 2 secretarie gemeente Nijmegen 1810-1946 [hierna afgekort als: secretarie Nijmegen] inv. nr. 16311. Stukken betreffende de aanleg van een hindernis op de weg aan de linkeroever (Nijmeegse zijde) van de Waalbrug, met tekeningen, 1937